

UDK:1:18:7.01.11

Haydar YULDASHXODJAEV,

Yangi asr universiteti kafedra mudiri, dotsent, tarix fanlari nomzodi

E-mail: haydarxon69@mail.ru

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti professori J.Yaxshilov taqrizi asosida

MUSOXONXOJA DAHBIDIYNING HAYOTI VA ILMIY MEROSI

Annotatsiya

Ushbu maqolada Musoxon Dahbidiyning hayoti va ilmiy faoliyati, ilmiy merosi, xususan, uning ijtimoiy-siyosiy masalalardagi qarashlari falsafiy va tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Shuningdek, maqolada Musoxon Dahbidiy tomonidan tasavvufda odob-axloq masalariga doir qarashlari, tavsiya va takliflari xususida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: jamiyat, siyosat, zikr, pir, xalifa, "Maxzan at-tarruf", "Ad-Durr al-maknun", "Samariya" shajara, sayyidlar, naqshbandiya-mujaddidiya, Qodiriya, Suhrawardiya, Chishtiya, Naqshbandiya ta'limoti.

ЖИЗНЬ И НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ МУСАХАНХОДЖИ ДАХБИДИ

Аннотация

В статье предлагается общий обзор жизни и научной деятельности Мусахана Дахбиди и его научное наследие с философско-исторической точки зрения, также рассмотрены в частности, его взгляды на общественно-политические вопросы. Особое внимание уделяется изложению взглядов, рекомендации и предложения Мусахана Дахбиди по этическим основам суфизма.

Ключевые слова: общество, политика, зикр, наставник, последователь, "Махзан ат-Таарруф", "Ад-Дурр ал-Макнун", "Самария", шаджара, Саййиды, Накшбандия-Муджадидия, Кадирия, Сухравардия, Чистия, доктрина Накшбандия.

THE LIFE AND SCIENTIFIC HERITAGE OF MUSAKHANHOJA DAHBIDI

Annotation

The article offers a general overview of the life and scientific work of Musakhan Dahbidi and his scientific heritage from a philosophical and historical point of view, and also examines in particular his views on socio-political issues. Particular attention is paid to the presentation of the views, recommendations and proposals of Musakhan Dahbidi on the ethical foundations of Sufism.

Key words: society, politics, dhikr, murshid, khalif, Makhzan at-Taarruf, Ad-Durr al-Maknun, Samariya, shajara, Sayyids, Naqshbandiyya-Mujaddidiya, Qadiriyya, Suhrawardiyya, Chishtiyya, Naqshbandiyya doctrine.

Kirish. Movarounnahr o'lkasidan ilm-fanning turli sohalari bo'yicha yetuk olimlar, fozil ulamolar, buyuk mutafakkirlar va benazir allomalar yetishib chiqqan. Ular ilmiy-ma'rifatning yuksalishiga xizmat qilish barobarida o'zlari mansub bo'lgan yurtning nomini butun dunyoga taratganlar. Bunday allomalarning ko'pchiligi, shubhasiz, ayni hududda keng tarqalgan tasavvufning turli tariqatlariga mansub shaxslardir.

Hozirgi kunda falsafiy tadqiqotlar orasida tasavvuf ta'limotini o'rganish, unga oid manbalarni o'rganishga ehtiyoj va qiziqish ortib bormoqda. Zero, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning ushbu so'zlari ham fikrimiz dalilidir: "Mamlakatimizda "jaholatga qarshi – ma'rifat" degan ezgu g'oya asosida islom dinining insonparvarlik mohiyatini, tinchlik va do'stlik kabi oliyjanob maqsadlarga xizmat qilishini targ'ib etish kun tartibimizdagi doimiy masalalardan biri bo'lib qoladi".

Shu o'rinda aytish kerakki, tasavvufning islom sivilizatsiyasining shakllanishi, o'rta asr Sharq teologik yondashuvlar jarayonlaridagi o'zaro aloqadorligini, bog'liqligini yoritishga qaratilgan tadqiqotlar ko'p emas.

Naqshbandiya tariqati dastlab shaharlarda savdogar va hunarmandlar o'rtasida keng tarqalgan. Sunniylik e'tiqodiga muvofiq bo'lgan mazkur tariqat, "xafiy zikr"ga asoslangan. Unda zohiran ko'zga tashlanadigan xatti-harakatlardan tashqari "suhbat", "nisbat" va "robita" ga kuchli e'tibor beriladi. Naqshbandiya, boshqacha qilib aytganda, Xojagon tariqatining kamolga yetgan bir ko'rinishi bo'lib, uning nazariy asoslari XII asrdayoq Yusuf Hamadoni (1048-1140) va Abduxoliq G'ijduvoni (1103-1179) tomonidan ishlab

chiqilgan, keyinchalik esa Bahouddin Naqshband (1318-1389) uning asosiy tamoyillarini tartibga solgan. Shuningdek, uning amaliy va nazariy taraqqiyotida Alouddin Attor (1338-1400), Xoja Muhammad Porso (1345-1419), Xoja Ubaydulloh Ahror (1404-1452), Xoja Ahmad Kosoniy, Ahmad Sirhindiy (1564-1624/25) kabi mutasavvif shayxlarning xizmati katta bo'ldi. Ana shunday shaxslardan biri – Naqshbandiya tariqatining yirik vakili va nazariyotchisi XVIII asrda yashab o'tgan Muhammad Musoxon ibn Isoxoja Dahbidiydir (vaf. 1776y.).

Musoxon Dahbidiyning hayot va faoliyati hamda tasavvuf ta'limotida tutgan o'rni haqida turli davrlarda mutasavvif hamda olimlar tomonidan ma'lumotlar keltirilgan.

Naqshbandiya-mujaddidiya tariqatining namo-yondasi Musoxon Dahbidiy katta orifiy ilm sohibi bo'lganligini faqat uning shogirdlari va farzandlari to'plagan manoqiblar tasdiqlab qolmasdan, balki o'zi yozgan ilmning turli sohalari, ayniqsa, Naqshbandiya tariqatining nazariy va amaliy muammolarini tadqiq etishga bag'ishlangan asarlari ham tasdiqlab turibdi.

Musoxon Dahbidiyning to'liq ismi Muhammad Musoxonxoja ibn Muhammad Isoxoja ibn Muhammad Boboxoja ibn Muhammad Roziqxoja ibn Abd al-Mo'minxoja ibn Xoja Hoshim ibn Muhammad Aminxoja (Xojayi Kalon) ibn hazrat Maxdumi A'zamdir. U Maxdumi A'zam al-Kosoniy (1461-1542)ning yettinchi avlodi bo'lib, Samarqanddan 15 km. shimol tarafda joylashgan Dahbid mavzesida dunyoga kelgan. Tadqiqot jarayonida duch kelingan muammolardan biri Dahbidiyning tug'ilgan sanasi bilan bog'liqdir. Mazkur shaxsning hayoti bilan shug'ullanganlar orasida ham ushbu masala tugul yechimini

topmagan. Tadqiqotchi Komilxon Kattaev, uning taxminan 1708-1709 yillarda tavallud topgani xususida ma'lumot beradi. Ammo Dahbidiy zamonasiga yaqin davrda yashagan Mir Muhammad Siddiq uning 80 yoshlar chamasi umr ko'rganini yozadi. Demak, Musoxon Dahbidiy taxminan 1698-99 yillarda tavallud topgan, deb belgilash mumkin.

Musoxon Dahbidiyning yoshligi Movarounnahrda iqtisodiy va siyosiy tanazzul jarayonlari kechayotgan bir pallaga to'g'ri kelgan. Shu bois dastlabki tahsilni Samarqanddagi Tillakori madrasasida olgan Dahbidiy ilm istagida otasi bilan Hisor yaqinidagi Qarnak qabilasiga – tog'asi Muhammad Rizo Qarnakiy yoniga borgan. Muhammad Rizo Hisordagi Kubraviya tariqatining ko'zga ko'ringan shayxlaridan edi. Bir qancha vaqtdan so'ng Musoxon Dahbidiy amakisining maslahati bilan haj ziyoratiga otlanadi. Kashmir tomon yo'lda Naqshbandiya-Mujaddidiya tariqatining shayxi – Ahmad Sirhindi avlodidan bo'lgan – Miyon Obid Jahonobodiy (vaf. 1738-39) bilan tanishadi va uning muridi bo'lib qoladi.

Shu o'rinda aytish muhimki, muallif Musoxon Dahbidiyning boshlang'ich maktabdan pir-murshidlik darajasiga yetgunigacha bo'lgan ustozlari haqida birma-bir batafsil ma'lumot berishga harakat qiladi. Bu esa o'z davri ijtimoiy-siyosiy vaziyatidan kelib chiqqan va maqomot (agiografik xarakterdagi) shaklidagi asarlarga xos bo'lgan uslubni ko'rsatadi [1]. “Bas, maxfiy qolmasinki, hazrati Eshon (Musoxon) janobi shayxu-l-mashoyix Miyon Muhammad Obidning muridlaridandirlar. Ul zot esa hazrati shayx Abdulahad Sajjodanishin-i xozini-r-rahmaning muridlaridandir. Hazrati Miyon Muhammad Said Amin hazrati eshon ardatu-l-vusqo Valiy Qayyumning inisidir. Miyon Muhammad Ma'sum esa Mahbubi Hamadoniyy Mujaddidi alfi soniy Imom Rabboniy Miyon Shayx Ahmad Sirhindi Gujarotiy Foruqiyning farzandi arjumandlaridir”.

Majzub Namangoniyy va Jumaquli Xumuliyning asarlarida qayd etilishicha, Musoxon Dahbidiy tasavvuf borasidagi ilk ta'limni tog'asi Muhammad Rizoxoja Qorabog'iydan olgan. Manbalarda uning hayoti va faoliyati haqida deyarli ma'lumot uchramaydi. Lekin Xumuliyy bergan qisqacha ma'lumotga asoslanib aytish mumkinki, u o'z zamonasining diniy bilimlar, ayniqsa, tasavvuf borasidagi yetuk ulamolardan bo'lgan. Ushbu fikrning dalili sifatida aytish o'rinli, aqoid ilmiga katta hissa qo'shgan yetuk olim va hozirjavob shoir, “Sabot al-ojziyn” [2]ning muallifi So'fi Olloyor ham Qorabog'iyning huzurida kamolga yetgan.

Musoxon Dahbidiy tog'asining qo'lida bir yil tarbiya olgandan so'ng uning ko'rsatmasi bilan Hindistonga borgan va u yerda podshoh saroyida sipoh, ya'ni askar bo'lib xizmat qilgan. Oradan ma'lum vaqt o'tgach, Delhi shahridagi Mujaddidiya tariqatining piri murshidi Miyon Muhammad Obid Jahonobodiyga shogird tushgan. U Mujaddidi Alfi Soniy Ahmad Sirhindiyning o'g'li Abd al-Ahadning farzandidir.

Dahbidiy bu ustoz qo'lida uning vafotiga qadar tahsil oladi. Ustozidan so'ng uning ishini davom ettirib, Mujaddidiya tariqatini qayta tiklaydi. Dahbidiy o'z asarida Miyon Muhammad Obidni hurmat bilan tilga olib, unga tariqat yo'lida shogird tushgani xususida shunday yozadi: “Tarixga bir ming bir yuz ellik bir (mil. 1738-39–H.Yu.) erdikim, ixlos chehrasini rif'at ixtisos ostonasig'a va irodat boshini ul tariqat bodiyasining sayyohi va ul haqiqat dengizining g'avvosi, irshod va hidoyat masnadining sadri, rabboniy sifatlar mavradi, shayximiz va maxdumimiz hazrati Miyon Muhammad Obid qaddasallohu ruhahu oyoqlariga surtdim. Va qadam qo'ydim. Qariyb to'qqiz yil onhazrat tariqlarida qoyim va yo'llarida mustaqim, irodat ostonasi mu'takiflari va ul janob mulozimlarining xizmatida bo'lib, o'shal oliy dargoh itlariga hamkosa bo'lib, saodat xirmanidan no'shachinlik qildim. Valoyat asarlarini (ta'sirini) va karomat xasois(xususiyat)larini ul hazratdan mushohada qildim...”

To'qqiz yildin so'ng nogoh farmoni ilohiy taqozosi bilan ranjur (betob) bo'ldi. Hazrati samadiy borgohidan hazrati samadiy munodiysi (nido qilg'uuvchi), xitobi mustatob (yoqimli xitob):

يَا أَيُّهَا النَّاسُ الْمُطْمَئِنَّةُ * ارْجِعِي إِلَى رَبِّكِ رَاضِيَةً مَرْضِيَّةً

Ma'nosi: “Ey, xotirjam nafs! Robbingga sen Undan, U sendan rozi bo'lgan holda qayt!” nidosini yetkazdi. Ahadiyyat avjining shahbozi parvozdan to'xtagan jasadni tark etib, asliy (markaz)ga qaytdi va haqiqiy visolga payvasta bo'ldi. Qaddasallohu sirrahu-l-aziz”.

Musoxon Dahbidiy hazrat Muhammad Obid huzurida tasavvufning sirlarini o'rganish bilan birga, o'sha yerlik olimlardan tafsir, fiqh, hadis, mantiq, balog'at, sarf-nahv kabi ilmlarni ham puxta o'zlashtiradi.

Xumuliyy Musoxon Dahbidiyga ta'rif berar ekan, shunday deydi:

ذكر اوصاف قطب الاقطاب حضرت سيد
ان مركز دايرة ارشاد ده بيدى قدس الله تعالى بر وجه العزيز موسى خان خواجه
موصلى طالبان، آگاه و آن محيط حلقه اوتاد آن هادی سالکان سیر الی الله، و آن
طیبه آن نتیجه کریمه آل رسول و آن لطیفه شریفه نسل بتول، آن خلاصه ذریه
علی الله، و آن سلاله سنیه علیه ولی الله آن خضر بادیه هدایت و توفیق، و آن
ولایت و تحقیق آن مسیحا قلوب اموات ارباب جهالت و آن روح البیاس بحار
فکرات آن آفتاب اوج عظمت و جلال و آن ماه تاب برج القدس بطون اصحاب
شریعت و آن واضع آثار آسمان سر بلندی آن مکرمات و کمال و آن رافع انوار
مقرب کریاس دنی قتلدى و طریقت آن محیی اطوار نقشبندی، آن محور آسمان
صفحات اسلوب آن مسند نشین ایوان قاب قوسین او ادنی و آن صفوت افزای
مقدمین و سلف و آن زنگ زدای مرات قلوب متأخرین و خلف، و آن خاتم
اولیاء، حقانی، و آن مقدم اصفیای، روحانی و آن مظهر جود و سخاکه از مبده
و سایه کرامت گاه تجلی نمود که بیدی سید موسی خان ده بیدی ولایت

“Qutblar qutbi Musoxon xoja Dahbidiyning sifatlari bayoni. U Irshod doirasining markazi, (tariqat) ustunlarining dengizi, Alloh tomonga sayr qiluvchi soliklarning hidoyatchisi, toliblarni o'z talablariga yetkazuvchi, Payg'ambar oilasining natijasi, poklar latif naslining sharafti, Alloh yaratganlarning xulosasi, hidoyat va tavfiq biyobonining Xizri, valiylik dengizining Ilyosi, o'lik qablarning Masihi, fikrat sohiblarining Ruhul qudsi, karomat burjining mohitoboni, shariat osmonining baland nuri, tariqat merosining asoschisi, naqshbandiya hududining tiriltiruvchisi, Allohga yaqinlik osmonining o'qi, avvalgi o'tgan solihlar varaqlarining pok namunasi, keyingi kelganlarning qalbidagi zangni ketkazuvchi, haqqoniy avliyolar nihoyasi, ruhoniy poklarning peshvosi, yaxshilik va saxovat manbai, karomat manziling soyasi Sayyid Musoxon Dahbidiydir”. Uni “Alloh yo'lidagi soliklarning yo'lboshchisi”, “ogoh toliblarni Haq visoliga yetkazuvchi”, “hidoyat vodiysining Xizri”, “tariqat qonunlarini yo'lga qo'yuvchisi”, “Naqshbandiya tariqatining tiriltiruvchisi” kabi yuksak sifatlar bilan ta'riflar ekan, nasabi haqida so'z yuritib, shunday deydi: “Ulug'larning xonadonidandir, Maxdumi A'zam nomi bilan mashhur G'avsu-l-akram, qutbi olam Mavlono Xoja Kosoniyy Dahbidiyning ulug' nabiralaridan edi”.

Xumuliyy Musoxon Dahbidiyning Hindistonga borib, u yerda sarf, nahv, hadis, fiqh, tafsir, kalom, mantiq kabi bir necha diniy ilmlardan tahsil olgani va, oxir-oqibatda, tasavvufiy ilm va amaliyotda zamonasining yirik mutafakkirlaridan bo'lmish Shayx Miyon Obidga (vaf. 1738/39y.) shogird tushgani haqida batafsil ma'lumot beradi. Jumladan, u shunday yozadi: “Tavfiq va saodat yo'lboshchisi ul sharaf va karomat mazharining qo'lini hazrati qutbu-l-aqtob, shayxu-l-mashoyix, ya'ni janob g'avsi zohid Shayx Miyon Muhammad Obid quddisa sirruhuning etagiga topshirdi va suluk oyog'ini mujohadat yo'lga qo'ydi”.

Musoxon Dahbidiyning Naqshbandiya-Mujaddidiya tariqatiga kirishi hamda uning Hindistondagi tahsili to'g'risida Qozi Abu Tohirxoja o'zining “Samariya” asarida shunday yozadi: “Samarqand va uning atrofiga bo'lgan buzg'unchilik va vayronagarchilik vaqtida hazrat Musoxon Hindiston mamlakatiga ketib, unda hazrati Miyon Muhammad Obid sohibiga murid bo'lib, hazrati Miyon ajdodlarining Alfi soniy

tariqatini yangiladi va sharif bobolarining silsilasini davom ettirdi".

Musoxon Dahbidiy Hazrati Eshon Xo'ja Hoshimiyni ham o'zining bilvosita ma'naviy ustozlari sifatida ko'radi. Bu haqda "Navodir al-ma'arif" asarida shunday qayd etadi: "Hazrati Eshon Xo'ja Hoshimiy (qaddasallohu ruhahu) ushbu muallifning (Musoxon Dahbidiyning – H.Yu.) hazratlaridan biridir. Hasbi irodaga ko'ra, bu faqir ikki vosita birla unga yetadi. Nasab yo'li bilan esa to'rt vosita bilan (yetadi)". Shundan so'ng asarda Xo'ja Hoshimiyning karomatlarini va tariqat yo'lidagi amallari bayoni zikr qilinadi.

Shayx Muhammad Obid Musoxonning Maxdumi A'zamdek piri komilning avlodiga mansubligi hamda o'ta zehnlili va qobiliyatli bo'lgani uchun unga ko'p izzat-ikrom ko'rsatgan va to'rt tariqat: Naqshbandiya, Qodiriya, Suhrawardiya va Chishtiyaga rahnamolik qilish ijozatini bergan. Hazrat Muhammad Obid vafot etgandan so'ng Musoxon Dahbidiy 1738 yildan e'tiboran o'n sakkiz yil mobaynida Hindistonda turib Xuroson, Movarounnahr va Sharqiy Turkistongacha bo'lgan musulmon o'lkalaridagi tariqat ahliga rahbarlik qilgan. Shundan so'ng Musoxon Dahbidiy va uning atrofidagi yirik xalifalari Samarqandga ko'chib keladilar. Mutasavvif Naqshbandiya markazini o'zlari bilan birga Hindistondan Movarounnahrqa qayta olib kelganlar. Bu xususda Xumuliy shunday yozadi:

وجود بعد از انقضای اوقات کثیره شبی از شبها در واقعه که عبارت حضرت مثالی، اثبات در مراتب خیال جناب جد اعلای خود قطب عالم مخدوم اعظم قدس سره را دیدند و آنجناب خطاب بایشان، نموده، فرمودند که ای فرزند جویهای دهیید از گل و لای پر شد کسی نیست که تیار جویها نماید تا اهالی آنجا سوسیز و سیراب گردد یعنی اشارت نمودند که شما را مزارع امل هدایت را که دیر است، افسرده روشن نموده از جویبار بده بید باید رفتن تا چراغ گردید چون این بشارت نیکرا واقع توجه نهال روضه طالبانرا آب بدهند و ارادت الله باین نوع تعلق گرفته بود که لب تشنگان ماوراء النهر و ترکستان از این قوم جاری و تشویش عطشان بهروز گردیده آب در جوی درنگ پروری آورده ساری گردد آن بحر موج حقیقت را نسیم الطاف ربانی در جنبش و اهتزاز از هندوستان بجدول استعداد اهل ترکستان جاری گردانید بعد از واقعه مذکور آنحضرت را شوق سفر ترکستان و عزم زیارت مزار پرانوار عظام آبا و اجداد بی آرام، گردانیده احباب و اصداق و مشایخ و علماء آندیار را وداع کرام ببقرا خود عازم نمرفتند و ده بید و تارک هندوستان و دهلی نموده با اصحاب و اتباع گردیده

"Ko'p vaqt o'tgach, tunda bir voqea ro'y berdi. Musoxon Dahbidiyning xayol ko'zgusida ulug' bobosi – qutbi olam, ya'ni janob Maxdumi A'zam namoyon bo'lib, unga

shunday xitob etdi: "Ey, farzand, Dahbid ariqlari tuproq va loy bilan to'ldi. Biror kishi yo'qki, ariqlarni tozalasa, aholining ekinzorlari ko'm-ko'k va serob bo'lsa", ya'ni ishorat qildilarkim, siz Dahbidga borishingiz kerak, toki xiralashagan hidoyat chirog'ini yana ravshan qilish va talabalar bog'lari ariqlarini tavajjuh nihollari bilan obod qilish kerak. Bu yaxshi bashorat mazmuniga Movarounnahr va Turkiston tashna lablarini chanqoqlik tashvishidan qutqazib, bu xalq ariqlarini haqiqat dengizi mavjlari bilan serob qilib, yonidan rabboniy nasim bilan orasta qilish bor edi. Shu voqeadan so'ng Hazrat Turkistonga qaytish va o'z ulug' ota-bobolarining nurli qabrlarini ziyorat qilish shavqida oromlarini yo'qotdilar. Hindistondagi do'stlar, shayxlar va ulamolar bilan vidolashib, shogird va muridlari bilan Samarqand, ya'ni Dahbidga qarab yo'lga chiqdilar".

Bundan xulosa chiqargan Musoxon Dahbidiy Dehlidan Samarqandga keladi. Albatta, uning Samarqandga kelishi hammaga ham ma'qul bo'lavermaydi. Chunki o'sha paytlarda Samarqand va uning atrofida o'zini shayx deb bilib, ilmi va taqvosi yetarli bo'lgan mansabparastlar ko'payib ketgan edi. Ular o'z ortlaridan ergashib kelayotgan xalqning boshqa tomonga burilib ketishini xohlamas edilar.

Xulosa. Shu yo'sinda manbalardagi ma'lumotlarni umumlashtirib, xulosa o'rnida quyidagilarni aytish mumkinki:

Movarounnahr o'lkasidan ilm-fanning turli sohalarini bo'yicha yetuk olimlar, fozil ulamolar, buyuk mutafakkirlar va benazir allomalar yetishib chiqqan. Ular ilm-ma'rifatning yuksalishiga xizmat qilish barobarida o'zlari mansub bo'lgan yurtning nomini butun dunyoga taratganlar. Maqolada hayoti va faoliyati tahlil etilgan Musoxon Dahbidiy o'shanday mutafakkirlardan biridir;

Musoxon Dahbidiy mintaqada tasavvuf ta'limotining rivojiga katta hissa qo'shgan mutafakkir, Zahiriddin Muhammad Boburdek ulug' davlat arbobi va shoirga ustozlik qilgan Maxdumi A'zam Kosoniy Dahbidiyning avlodlaridandir;

Musoxon Dahbidiy Naqshbandiya-Mujaddidiya sulukining nazariy rivojiga katta hissa qo'shdi, asarlarida tariqat ta'limotini shariat mezonlari asosida qayta ishlab chiqdi, uni turli noto'g'ri aqida va amaliyotlardan tozaladi. XVII asrning ikkinchi yarmidan boshlab markazi Hindistonga ko'chgan bu tariqatni Dahbidiy o'z vatani – Movarounnahrqa qaytarib olib keldi va rivojlantirdi.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev. Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – T.: O'zbekiston, 2021. – B. 236.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari. – Toshkent: O'zbekiston, 2020. – B. 43.
3. Navro'zova G. Xoja Bahouddin Naqshband hayoti va ma'naviy merosi. – Toshkent: Fan, 2021. – B. 41.
4. Maulana Fahr ad-din 'Ali b. Husayn Va'iz Kashifi. Rashahat 'ayn al-hayyat / Noshir 'Ali Muiniyat, jild-i avval. – Tehron, 1975. – S. 32–33, 59–61.
5. Xismatullin A.A. Sufiyskaya ritualnaya praktika (na primere bratstva Nakshbandiya). – Sankt-Peterburg.: Peterburgskoe Vostokovedenie, 1996. – S. 44.
6. Paul Ju. Doctrine and Organization. The Khwajagan/Naqshbandiya in the first generation after Baha'ad-din. Anor-1. – Halle-Berlin, 1998. – R. 20-26.
7. Kattaev K. Maxdumi A'zam va Dahbed. – Samarqand: So'g'diyona, 1994. – B.24.
8. Mir Muhammad Siddiq. Tarjima-yi holi Musoxon. – Toshkent: FA ShI, Qo'lyozma, inv. № 2663/I.
9. Jumaquli Xumuliy. Tarix-i Xumuliy. – Toshkent: FA ShI, Qo'lyozma, inv. № 37/VI.
10. MULLA JUM'A-QULI KHUMULI, TARIKH-I KHUMULI. Edited by Ghulom Karimiy and Iroda Qayumova. Editor-in-chief: Haydar Yuldashkhojayev. Samarkand-Tashkent: IICAS, 2013. Text: 243 pages. Introduction (in English and in Uzbek): 42 pages.